

Nəsr və nəzəriyyə: müəllif, oxucu və "dördüncü divar"

Maral YAQUBOVA

filologiya üzrə fəlsəfi doktoru, dosent

Ötən il ondan qabaqki ilin nəsr əsərlərindən yəqinlə ədəbiyyatımızın qorq olduğu qaranlıqda sıyrılan işf qorxularını sezmişdim, həmin zərərərə saf-qürük edilib bir yere cəmlənəndə qaralıqlı dolub keçməyi oyaq çalsın işf şüasına bənzər bir effekt oyaqmışdı. Bu il o işfın ardınca gətirmək istəyirəm...

Ötən ilin nəsrində diqqət cəlb edən məqamlardan biri metatəhkiyə, metafiksiya, avtofiksiya kimi terminlərin nəsrimizdə vüdcə tapması, ətə-qəna bürünməsi oldu. "Sirlərin sərgüzeşti", "Tarix və tale" romanları, "Minotavrın ölümü", "Buyuzsuz kərgədan", "Sonuncu yuxu" kimi hekayələrdə müəllif və oxucu arasında "dördüncü divar"ın yıxılması hadisəsinə rast gəldik. Dördüncü divarın sökülməsi o zaman əsas potensiyaya olduqunu oxucuya fərqli şəkildə çatdırmaq üsulu seçir. Belə mətlərdə müəllif biqrafiyasını, tərcümeyi-hahnı, psixanalitik məhrəmiyyətini, fəlsəfi-emosional heyat ovaqatını öz niyyətinin oxucuda aşkarlanma vasitəsi kimi görürmür, bunun yanıqlı olduqunu bilir. Mətnin sərhədsizliyinin onun yaşamaq imkanı olduğunu, mətnin sərhədsizliyinin təminatını oxucu olduqunu müəllif bilir, amma o oxucunun bu sərhədsizliyi quranın, mexanizmi yaradandan müəllif olduqunu unutmaması qəbul etmir. Mətnin yaranma mexanizmi bu dəfə mötə gətirir, dördüncü divarı sökərək, özünü ses, kölgə, obraz və s. formalarda mötədə görməsinə şərait yaradır.

"Sirlərin sərgüzeşti" romanının sirlərinə keşf etmək sərgüzeştinə çıxan, mətndəki "yeni dünya"nu təşrif etməyə niyyətənən oxucu mötəqədərkə bilgisini, əvvəlki mətlərlərin özünəmədə istifadə etdiyi "alət" və "vasitələr"i unutmalı, əvvəlki oxunuşlarını ona qəzandırdığı "eynək"dən qurtulmalıdır. Bu işf qəlib bir prosedür. Birincisi, bildiklərindən arınmaq, onları unutmaları oxucunu əvvəlcə bildiklərini dərindən xatırlaması ilə başlayır, bildiklərini təsdiqləmədən onları inkar edə bilməz. Və bu xatırlamaları miqyası kifayət qədər genişdir. İkincisi, çox uzun müddətdir ki, dünya oxucusu mətnin özünü mexanizminin sırf ondan asılı olduquna inanır. "Sirlərin sərgüzeşti" işf oxucuya meydan oxuyur, müəllif özünənisteaditliyi (avtoferektivlik) və özifadəlilik (avtoferektivlik) əsasında mötə yaradır. Bütün bunlar işf oyaq, oğər demək mümkündürsə, bəzən mötənin mexanizmi ilə təşkil olunur.

Ötən ilin nəsrinin oxucuya dərəcəni başqa bir nüansa nəzarət salmaq oğər keşf etdiyi hərəmənətik dolanbəclərdə gözişmək vərdişinə mətnin içindən sort etiraz

səsləri gəldi, "Tarix və tale" oxucunun hərəmənətik sərşəstəsini haqlı olaraq mətnin çözümləri kimi gərdədi, oxucuya sezirdi ki, əslində, mahiyyət müəllif ritorikasının içindədir, yaxşı oxumaq əla yaxşı yazını aşqara çıxarmaq bacarığıdır. Önemli olan mötüz deyil, bu mötüzü ədəbiyyata çevirmə aktının özüdür. Yeniliyə açıq dilin və təhkiyənin meta qatlarında qalxan mətlər, xüsusilə "Tarix və tale" ətrafında müzakirələr gərdədi ki, ədəbiyyat auditoriyasına mötə və onun sərşə məsələsində çətinlik çəkir, stereotip yanaşmalardan qurtula bilmir. Belə əsərlər gərdədi ki, dil təkə təsvir vasitəsi deyil, yaradıcı vasitədir, həm də "yeni dünya" yaratmağın ən təhlükəli, ən hiyləgər vasitəsidir. Dil hürümçək toru (Tomas Qobbsa görə) kimidir, zəiflər ağlara ilişib qalır, güclülər toru təşkil etməkdə ağlar qədər əməyi və mövqeyi olan məsələlərdən - boşluqlardan süzüleb keçir. Oxucu təfəkkürün mətləşməsinə addım-addım keşf edərkən dilin həm vasitə, həm də əngəl olduğunu bilməli, dildə müəllifin danışıqlı və susduğu məqamları yaxşı ayırd etməlidir. Oxucu bu məqamda "yeni dünyanın" tefərrüatlarını toplayarkən dil mətadi kimi düşünməyi bacarmalıdır.

Müəllif məsuliyyəti, müəllif eruditsiyası, yaradıcı gücü ilə seçilən bu tip mətlər gərdədi ki, mötədə yeni dünyanın yaradılması və inşa fərqli anlayışlardır, biri müəllifin, o biri oxucunun səyləri ilə formalaşır. Oxucunun təxəyyülü "yeni dünya"nı inşa edə bilər, bu inşa prosesini gərdəkləşdirərək işf oxucu təşəbbüsünün və təsəvvürünün əvvəlki təcrübələrinə təkrar-təkrar dönməyə məcburdur. Mahz bu məqamda "yeni dünyanın" deşifrsində anlaşılmaqlı ortaya çıxır, müəllif-əsar-oxucu zəncirində öz yerinin nizam və səlhiqesinin pozulduqunu hiss edən müəllifin qoribo taktikaları ortaya çıxmağa başlayır. Müəllif "dördüncü divar"ın dağıdılması aktını gərdəkləşdirir.

Yaxşı mətlərin sayı müəlliflər bir-birini təkrərləməyində, təfəkkürdən yazıya unikal və özünəməxsus yollar yarananda istər-istəməz artır. Mötədə poetik enerji dilin hobsxanasına sığmayıb aşib-dəşəndə bir-birinə bənzəməyə əsərlər meydana gəlir. "Moryun" surəsi öz oxucusunu alternativ mətlərlə müəllif tərəfindən öncədən planlaşdırılmısa səyahətə çıxarır, mötədə nəql olunan əhvalatların başqa mətlərlə əlaqələrinin növlərini ayırd etmək vəzifəsi yükləyir. Önemli olan mətnin hansı mətlərə əlaqə qurması deyil, bu əlaqəni quran mexanizmin özünü çözümləmədir, oxucu ağ-qara məntiqi ilə çıxış yolu tapmayanda, qeyri-salis məntiqdən yazışın, varla yox arasında, yalanla doğru arasında ki boşluq-

zamanda harmoniyasında sərgilədiyi mövqədə, milli düşünce mətno informasiya kimi daxil olanda istonilən effekti oyağa bilmir. "Lo"nun içindəki informasiyanın zənginliyi, genişliyi və lazımlıqlı epik təhkiyənin dərinaliyyəti ilə harmonik şəkildə təqdim etməsinə üstün tutan nəzəriyyə "lo"nun poetik strukturunun izinə düşməyi tərcih edirdi. Elə mətlər var ki, onun estetik məsuliyyəti etik məsuliyyəti ilə qorçivlonmiş olur, bu zaman bu qorçivlə bəddi trayektoriyalar cızmaq iqlat çətinləşir, "Koman-dır"ın sosial məsəji ağır gəlir, cümlələrin, cümlələrin əlaqələrinin ciddiyyəti bəddiilliklə ziddləşir, məsələ bu məqamda ən optimal variantı tapmaqdır, alınan mətlər sevin-dirir.

Nəsr mətlərlərinin adları və ilk cümlələri çox mühümdür, çünki yaxşı mətnin adı və ilk cümləsi mətnin bətdindəki naməlum dünyanı "məlum" edə bilir, on azından, o dünyanı keşf etmək istəyi yaradır. Elə mətlər var ki, adı və ilk cümləsi işfaedici funksiyaya daşıyır, oxucunu tələm-tələsik xəbərdar edir ki, bu mətn alınmayıb. Xüsusilə, hekayələrdə bəddi detallı ədn yeniliyi sənətkarlıq tələb edən mexanizmdir, diqqət tələb edir. "Anların səssizliyi", "Nənanlı konfet", "Dəvələr, atlar, şarlar..." kimi ad, məzmun, forma arasındakı tekstual əlaqəni toxumağı bacaran mətlərlə yanaşı, ələ ilk baxışda əz sərləhvəsi ilə nəzəriyyəyə məğlul olan mətlər var.

Nəsrədə "yeni dünya" yaratmağa iddialı mətlərlə yanaşı, vərdişkarı olduğumuz dünyanın qapılarını özünəməxsus şəkildə açan mətlər var. Məsələn, təhkiyənin səliqəli nizamına təhkiyəçinin ironiyasını sərtliyyəni yumaşqasına yerləşdirmək sərşəstəsi ("Qız və manekən"), təhkiyəçinin içindən keşib dünyanı gərmək və gərdətmək mənevərinin özünəməxsusluğu ("Yeraltı kü-lək") təhkiyənin təsvirlə nizamı harmoniyası ("Azan gəmilər limanı"), keşmiş əhvalatların səliqə-sahmənli nəqli ("Malakən kondinin payızı") və s. bu tip mətlərin keyfiyyət meyarına çevrilir.

Bələ nəticəyə gəlmək olar ki, nəsrimiz, nədonə, olmuş əhvalatları danışmaq gərdədi bir hal-hazırda onların təsvirində selevində mötədə cümlələrin darıxdığı hiss olunur. Olmuşları danışan mətlərdə də bəzən müəllif mövqeyi, müəllif mövqeyinin səliqəli pozulur, hadisələri gərdəmiş müəllif hadisələrini iştirakçıları olan və olmayan təhkiyəçinin ayırd edə bilmir, onlara biçdiyi vəzi-fələri qarışdırır. Bu da həmin mətlərlə nəzəriyyənin predmeti olmaqdən uzaqlaşdırır.

Etiraf edərk, nəzəriyyə sortird, öz qaydaları var, mötə münasibətə bəzən tikan-lık kaktus bütikisinə döbət mötə qəddarcasına dolik-deşik etməyi sevir. Bözi mətlər işf işfərdilmiş şər kimidir, nəzəriyyə işf yan-yana gəldə... sonluq məlumdur. Əslində, qəddar, sort nəzəriyyənin içində dər-in ədəbiyyat təsəbbükləşliyi var, ədəbiyyatın dəyər tərosizində işf gəlməsinə ən çox istəyən də odur, ədəbiyyata səthi yanaşma-lardan ən çox qəciqlənən də odur. Nəzəriyyə istəyir ki, onun gərdədiyi, bildiyi işfqlı ədəbiyyatı hamı görə bilsin, ədəbiyyatdakı işfqlı kölgə salan on xırda detal qarsı həv-sələsizliyinin sobofı da budur.

Qeyd: Müəlliflərin ədaları bilərəkdən yazılmayıb, çünki müəlliflə gədan yol mətnədən keçməlidir.

Sənəti unikal edən amillərdən biri də onun universal-milli qarşıdurmasında, eyni